

STRAFFEN SOM PROBLEM*

AV PROFESSOR NILS CHRISTIE

*Punishment means suffering, intended as suffering. It is with this insight that most societies put limits to its use. The delivery of pain has to be limited by arrangements that activate a broad range of values in society - also values as kindness and restraint on vengeance. Some might argue: We have to react against crime, all sorts of crime. My suggestion would be: Crime is a social construction. Acts with the potential of being seen as crimes are like an unlimited natural resource. The essence of crime prevention would be to create social conditions that minimize the occurrence of unwanted acts, and also to minimize the possibility that unwanted acts - if they occur - are given the meaning of being crimes.***

Straffens problem, - det er jo nettopp straffen.

Straff er et onde som er ment slik. Å gjøre andre vondt, er ingen lett sak i samfunn hvor vi har som en dominerende tanke at vi skal gjøre godt, være snille, hjelpe, hindre lidelse, dempe smerten om den er uunngåelig.

Da Gjest Bårdsen ankom til Akershus i 1827, ble han en av de første dager kagstrøket. 50 slag med rottingen. Ryggen så ut som kjøttdeig. Så kunne soningen begynne.

Det er noe uvirkelig å lese om gamletiden, som forresten ikke er så gammel. Brennermerking, tamp eller rotting, - og skarpretterrøks. I vår tid har vi ikke celler i fengslene. Vi har rom. Og ikke straffeceller. Vi har eneromsbehandling. Og ikke fangevoktere. Vi har be-tjenter. Tjenere. Og så behandler vi folk etter beste vitenskapelige prinsipper. Jeg skal komme tilbake til dette helt til slutt.

For å få den annen virkelighet fram, kan jeg kanskje bruke dette bilde: Vi er sluttet å ta liv når vi mener folk skal ha det vondt. Men vi tar i vår vrede deler av liv. Fengselsstraffen er dødsstraffens nærmeste slektning. Vi tar ikke det hele, men deler av livet.

Jeg minnes en mann jeg traff i et norsk fengsel mange år tilbake. "Våren er verst", sa han. "Ikke fordi det blomstrer der ute, skjønt det er også tungt, men fordi det var da jeg ble satt inn. Hver ny vår her inne minner meg om at enda et år er tapt". Og han la til: "Det blir selvfølgelig tyngre for hvert år. Mindre tid tilbake for resten av livet".

* Foredrag i Det Norske Videnskaps-Akademi 11 mars 2004 - til minne om avdøde Johs. Andenæs.

** Title in English: *Punishment as a Problem*. Original in Norwegian.

Det var i dyp erkjennelse av straffens realiteter, straffens gru, at Johs Andenæs ofte var en talsmann for moderasjon, og gav sin siste bok den tittel jeg til minne om ham her anvender. Nettopp "Straffen som problem".

* * *

Men må vi ikke straffe, eller i det minste la staten straffe for oss?

Jeg tror nok det, i noen tilfelle. Men da må vi se hva vi gjør. Ikke med ord og i tanker tildekke hva som er hovedsaken, men ha det etsende klart for oss, at her påfører vi andre mennesker lidelse. Og vi gjør det med vilje.

Og så må vi selvfølgelig vurdere hva vi gjør. Men da ikke som det så ofte gjøres, ut fra nyttehensyn. Utgangspunktet for vurderingene må være totaliteten av verdier. I et samlet bilde som ikke sprenger mine 30 minutters taletid, må spørsmålet kunne stilles slik: Om vi nå ser helheten i den del av den straffende virksomhet som staten utøver som avspeiling en viktig side ved vårt land, er da det vi ser akseptabelt?

Noen vil umiddelbart avvise en slik spørsmålstilling. De vil si: Kriminaliteten er der. Den øker. Det er ikke vi som velger Det er den kriminelle som velger. Vi reagerer bare på hans valg. Vi tvinges til å straffe. Mitt svar vil irritere mange. Det er: Kriminalitet finnes ikke.

Handlinger finnes. Noen av disse handlinger er dårlige handlinger, uønskede ut fra mange standarder og manges standarder. Ut fra dette univers av dårlige handlinger feller det seg ut noen som gis den mening å være kriminelle handlinger. Som rettshistorikere viser, er ikke et drap et drap til alle tider. Som religionshistorikere vet, er barns uttrykte vrede rettet mot foreldre betydelig mindre farlig – i det minste for barnet – i vår tid enn på Jesu tid. Som vi alle vet, blir barn og ungdoms illegitime fjernelse av penger fra mors eller fars lomme, eller harde slag mot søsken sjelden sett som forbrytelser, selv om de etter straffeloven klart skulle kunne falle inn under bestemmelsene. Handlingens mening er avhengig av handlingens sammenheng.

Forekomsten av uønskede handlinger varierer med hvordan vi innretter oss. Og den delen av det uønskede vi gir den mening å være kriminalitet varierer på samme måte. Og så er situasjonen den, at begge disse forhold – grad av forekomst, og tendens til å se handlingen som lovbrudd, ofte påvirkes av de samme forhold. Naboers blikk vil i integrerte nabolag dempe tendensen til å begå en del uønskede handlinger. Men om det uønskede likevel skjer, vil nettopp lokalkunnskapen bidra til at disse handlingene kan få en annen mening. Per slår Pål, men de pleier å krangle – før de på ny blir bestevenner. Neste uke er det Pål som slår Per. Det er krangel, ikke forbrytelse. Dessuten: De kan snakkes til, om det går for langt. Det er derfor ingen grunn til å tilkalle staten – politiet – som ved sitt blotte nærvær lett kan bidra til å

gi slagsmålet forbrytelsens mening. En ganske annen sak er om for oss ukjente gjør noe uønsket. Politiet blir den eneste mulighet. Stadig oftere er vi omgitt av ukjente.

De dårlige handlinger er som en uendelig naturressurs. De kan *ses* på forskjellig vis; som oppdragelsesproblem, som sykdom, som noe brysomt som må fjernes, som sosiale problem, – eller som kriminalitet. Og de kan *møtes* på et utall av måter; av familie eller naboer, av lærere leger, eller sosialarbeidere eller av prest eller politi. Eller de kan *begrenses*, varer bak disk framfor selvbetjening, konduktører på trikk framfor automatisk billettkontroll.

Og så er jo problemet med vår tid at den er av den typen som oppmuntrer til øking *både* når det gjelder forøvelse av de uønskede handlinger, og i tendensen til å gi disse handlinger den mening å være kriminelle. Det er et veld av erfaringer som peker i denne retning. Den første større studie jeg utførte i mitt liv ble jeg bedt om å foreta av Johs. Andenæs. Det var en undersøkelse av fangevoktere i konsentrasjonsleire. Hovedfunnet, som kom til å prege mitt liv, var at voktere som drepte og mishandlet, og det i motsetning til dem som ikke gjorde dette, aldri var kommet fangene så nær at de så dem som medmennesker. Derved ble draps- og mishandlerne fristillet fra sitt vanlige normsystem om ikke å slå i hjel. De var ikke monstre. Jeg har ofte måttet tenke over hvordan jeg hadde handlet om jeg som meget ung, redd og avmektig var satt på en tilsvarende prøve.

Men nettopp fjernhet er en sentral egenskap ved vår samfunnsform. Bilen, supermarkedet, – og så hele tiden den mest effektive løsning vurdert ut fra markedsøkonomiske kriterier. Da vårt institutt i urtiden holdt til i Professorboligen nede i sentrum, ble det vasket av fru Andersen. Jeg visste etter hvert meget om fru Andersen, og hun om meg. Fortsatt vaskes instituttet av utmerkede folk. Men jeg rekker ikke lære navnene deres. De er ansatt i firmaer som er på anbud, og skiftes uavlatelig ut. Det lønner seg, ut fra noen kriterier for lønnsomhet. Det lønner seg, akkurat som supermarkedene lønner seg framfor kjøpmannen på hjørnet, akkurat som billettmaskiner lønner seg framfor konduktører på trikken, akkurat som det antas at store bedrifter bli mer lønnsomt enn små eller fri flyt av det meste skaper de beste forutsetninger for økonomisk vekst.

Men det er samtidig åpenbart at alt dette øker veksten i uønskede handlinger, og også veksten i hva blant disse som *ses* som kriminelt. Og her reiser det seg, det store spørsmål: Når er nok, nok? Hvor mye uønsket kan vi la skje, og hvor mye av dette uønskede kan vi gi den mening å være kriminalitet, og hvor mye av kriminaliteten kan vi møte med bestemte former for straff – og fortsatt føle at vi presenteres på en måte vi kan stå inne for. Det må vel være her det ligger, statsborgerskapets forpliktelser. Spørsmålet blir: Presenterer staten verdigrunnlaget vårt på en måte som gjør at vi kan orke å leve med denne presentasjon?

Ser vi oss om i verden, finner vi meget store forskjeller i bruk av den tilskattede pine. Tar vi for oss de sentrale industrinasjoner, varierer for eksempel fangetallene fra 30-40 pr. 100 000 innbyggere og opp til 740 pr. 100 000. Norden ligger fortsatt lavt, med tall på 60-70. Island er selvfølgelig lavere, men interessant nok også Slovenia. De fleste land i Vesteuropa har fangetall rundt 100 pr. 100 000. Den store avviker er England og Wales, med stadig vekst i tallene, nå er de kommet helt opp i 140 pr. 100 000. Ved foredrag i Storbritannia har jeg stor fornøyelse av å kunne fortelle at de med raske skritt beveger seg over til Østeuropeisk nivå for fangetall, – England og Wales har nå fangetall på høyde med Slovakia. Men mange er høyere. De Baltiske stater ligger på 3-400 fanger pr. 100 000, og så på topp i Øst finner vi Russland med 600 pr. 100 000. Men selvfølgelig, helt på topp blant de industrialiserte land finner vi USA med 740 fanger pr. 100 000 innbyggere. I tillegg kommer at USA også bruker døden som straff.

* * *

Og når er så nok, nok?

Etter mitt skjønn, er det fruktbart å se kriminalpolitikken som et kulturspørsmål. Spørsmålet om den passende mengde kriminalitet leder over i spørsmålet om den passende mengde straff. Straffenivået i et land er ikke noen enkel og liketil avspeiling av kriminaliteten. Den finnes som kjent ikke. Spørsmålet om straff dreier seg om hva vi mener vi kan gjøre med, eller heller imot, våre medmennsker. Det kan være nyttig å skille mellom to typer samfunn:

- Det inkluderende
kontra
- Det ekskluderende

Halfdan Koht sier et sted, jeg siterer etter Rune Slagstad (1998, s. 456-457): "at kvar gong ei ny klasse reiste seg og kravde rom og rett og makt i samfunnet, da kunne det med det same sjå ut som at det voks opp hat og såddes frø til ein strid som kunne sprengje heile samfunnet. Men til slutt, når underklassene nådde fram, då syntte det seg at samfunnet hadde vida seg og vorti mykje rikare enn det før var."

Men Koht snakker om arbeidere og fattige. Vårt tema er straff og derved forbrytere. Nåja, fattige er de i det minste. En rekke studier fra inn og utland viser det samme: Den straffede befolkning er i all hovedsak en fattigdomsbefolkning. Lotte Rustad Thorsen (2004) viste dette usedvanlig tydelig i en avhandling som bare er noen uker gammel. Thorsen hadde sammenlignet levekårene til nesten samtlige straffede i 1999 med resultatene fra Statistisk Sentralbyrås levekårsundersøkelse. "For mye av ingenting" heter avhandlingen. Det er en god karakte-

ristikk av straffedømtes levekår. Torbjørn Skardhamar (2003) og Berit Otnes (1986) har med mindre utvalg vist det samme. Spesielt er fengselsstraffede ille ute. Lavere inntekter, dårligere utdanning, dårligere bolig, hvis noen. Og større arbeidsløshet. Det gjelder ikke absolutt alle. Også kjendiser og enkelte samfunnstopper kan snuble. Men sjelden inn i straffanstaltene for noe lengre tide. Trenden ser også ut til å gå i retning av økte forskjeller mellom de straffedes situasjon og normalbefolkningen. Forskjellene mellom fattig og rik øker fra undersøkelse til undersøkelse. Som i storsamfunnet, så også i fengslene.

* * *

Men de velger jo sitt dårlige liv. Slik kan det sees. Men vi kan snu rundt, og bruke Plata nede ved sentralbanestasjonen som eksempel på en annen tenkemåte. Det er mye lovbrutere der, og lovbrudd. De selger stoff til hverandre hele tiden. Her bør politiet gripe inn. Men så kan vi se omvendt på saken og si som så: Sjelden finner man samlet så mange syke og sosialt trengende mennesker på ett sted. Nødlampene blinker fra dette sted. Hjelpearbeidere trenger ikke bil. Her finner vi de aller mest trengende samlet. Spørsmålet blir hele tiden; hvilket bilde blir det vi, ikke de, velger å gis dominans; lovbrudd, sykdom, bostedsløshet, eller rett og slett nød.

På statsnivå kan noe av det samme illustreres ved å sammenligne Canada og USA. Felles grense fra hav til hav. Felles språk for det meste. Likevel, hva straff angår er de helt forskjellige. Canada, nærmeste nabo til storstrafferens, er hva bruk av straff angår på Vesteuropsk nivå. De har til og med betydelig lavere fangetall enn sitt kulturelle opphavsland; Canada har ikke mer enn 103 fanger pr. 100 000 mot de 140 jeg nevnte fra England og Wales. Jeg skal ikke bruke tid til noe fullstendig forklaringsforsøk, men nøyer meg å si at Canada i høy grad ser de sosiale sider av saken, mens USA ser de kriminelle. USA er et land som bruker utstøting til fengslene istedenfor inkludering i vanlig liv. Fengslene blir et funksjonelt alternativ til sosial velferd.

* * *

Men det er klart, velferdstiltak løser mange, men ikke alle problem. Folk vil fortsatt komme i konflikt; slå, drepe, svindle, voldta. Men jeg brukte ordet "konflikt". Jeg gikk ikke rett til ordet forbrytelse. Ved å anvende begrepet konflikt, åpnes det for nye, eller egentlig meget gamle løsninger.

Erling Sandmoe (2001) beskriver drapsituasjonen på 1600 tallet. Ofte var sorenkriveneren noe av problemet. Han tenkte i termer om straff. Bygdefolket tenkte tanker om forsoning, i det minste om konfliktene var mellom innbyggere. Det har rimeligheten for seg. Straff av en sambygding kan være ubekvem, av flere grunner. Enda en god arbeidskar kan gå tapt slik at byrdene på fellesskapet øker

ytterligere. Konfliktnivået i bygda kan også øke; mor din fikk straffet far min, en gang skal du og dine få det tilbake med renter og renters rente. Institutt for kriminologi og strafferett har vært med på et prosjekt i Albania med sikte på å dempe bruken av blodhevn. Det er slitsomt å ha konflikter gående. Det er – for partene – en ikke ubetydelig lettelse å kunne gå over jordet sitt i fullt dagslys uten å bli skutt.

De samme mekanismer gjør seg også gjeldende i en rekke høyt utviklede industrinasjoner. Canada, New Zeeland og Australia har ett hovedproblem felles: I fengslene deres finnes en meget sterk overrepresentasjon av henholdsvis indianere, Maoriene og urbefolkningen i Australia. Der går det dem ille. Et resultat av bevissthet om dette problem har vært at det langsomt vokser fram konfliktløsningsformer som i betydelig grad er hentet fra disse folkegrupperes egne tradisjoner. Canadiske indianere møtes i forsamlingshuset. De sitter i store sirkler, flere utenom hverandre om det er riktig mange. En hvit fjær går fra person til person. Den som holder fjæren, har rett til å si noe, men behøver ikke. Hun eller han kan ikke avbrytes. Det som tar sin tid, må få sin tid, sa dommer Lewis, en indianer jeg engang lyttet til. Ofte finner man en løsning. Hvis ikke, kan saken også gå tilbake til det vanlige straffesystem. Av særlig interesse er å se at disse løsninger nå begynner å få modellkraft for tiltak overfor den generelle befolkning. Barnevernslovgivingen i New Zeeland er fullstendig preget av Maori-law. Interessen for alternative konfliktløsningsformer er spesielt sterkt i Australia. Men vi er ikke helt bortreist i Norge heller. Som første land i Vest-Europa fikk vi i 1991 en egen lov om konfliktråd. I år ble ordningen gjort statlig. Over hele landet finnes det nå slike råd. Naboer i krangel kan gå dit med sitt besvær. I tillegg kan politiet oversende mindre straffesaker til konfliktrådene. Personlig mener jeg at også større saker burde kunne oversendes. Voldssaker er spesielt godt egnet.

Kan vi da avskaffe straffen og se alt som sivile konflikter?

Det mener jeg ikke. Det er flere gode grunner for å beholde den formelle straff og det formelle strafferettsapparat. Det finnes ofre som ikke under noen omstendighet våger, eller vil, møte den som har gjort dem eller deres nærmeste vondt, annet enn under rettssakens beskyttende rammer. Det finnes også forøvere som ikke vil møte sine ofre. Heller fengsel i evig tid enn å møte den krenkede. Og det finnes handlinger og aktører et samfunn mener må stoppes – personer som ustoppelig vil brenne kirker eller moskeer, som ser det som sin hellige plikt, eller som sin rett å gjøre dette. Hvor makt må brukes, eller hvor den alternative konfliktløsning ikke er et aktuelt handlingsalternativ, der blir strafferettens fortrinn klare. Formell kontroll og straff vil alltid finnes.

Hvor straff antas å måtte brukes, ser vi strafferettens fortrinn. Den ser straff som straff – ondepåføring, og har derfor bygget opp et sinnrikt system for å hindre misbruk, hindre at gal person får straffen, og, om rette person er funnet, for å hindre den urettferdige straff. Strafferetten er en fremragende sosial konstruksjon. Men dens fortrinn har en bakside. Rettferdighet i form av likhet står helt sentralt. Like saker må behandles likt. For i noen grad å få dette til, må man se bort fra det meste. Trening i rettsanvendelse er i stor grad trening i hva man ikke har lov å legge vekt på. Strafferetten er tung redskap med tunge virkninger. Den må anvendes med forsiktighet. Den strafferettslige løsning er på mange måter underlegen landsbyens løsninger med den hvite fjær. Landsbydeltakerne vet så mye om hverandre, og om den felles fortid, at de i fellesskap kan anvende dette store erfaringsgrunnlag. Men landsbydeltakerne kan komme skjevt ut hvis makten er skjevt fordelt. Hvor partene deltar frivillig, har konfliktløsningsmodellen mange fortrinn. Hvor onder skal påføres, har strafferetten betydelige fortrinn.

* * *

Men stadig dukker spørsmålet opp: Når er nok, nok?

Fordi jeg (Christie 2004) nettopp har utgitt en bok med tittelen: "En passende mengde kriminalitet", blir jeg i disse dager svært ofte konfrontert med spørsmålet. Og jeg svarer med monoton regelmessighet: Det avhenger fullstendig av hvilken samfunnsform vi velger å leve under. Hvis vi går inn i en samfunnsform hvor mennesker i meget liten grad kjenner hverandre, da blir vi nødt til å overlate mye av den gjensidige kontrollen til yrkesutøvere av slik kontroll, i praksis politi og private vaktelskaper. Hvis vi vil minke presset på strafferettsapparatet, blir vi etter mitt skjønn nødt til å gå motstrøms. Vi blir nødt til å gjenskape noen litt gammeldagse samfunnsformer med minsket geografisk og sosial mobilitet. Eller i en annen formulering; vi blir nødt til å ta fram tanken om det inkluderende samfunn. Men dette er jo ikke akkurat tanker i takt med tiden. Ganske spesielt kommer slike tanker på kant med vedtatte forestillinger om behovene for økonomiske vekst. Og det er på en måte dette dilemma jeg strever med å få formidlet. Vi kan jo ikke tro at vi helt ubegrenset kan forandre noen hovedforutsetninger for vår samfunnsform, – og at samfunnet fortsatt vil være det samme. Vil vi begrense forekomsten av de uønskede handlinger, og blant disse de handlinger som sees som kriminalitet, da kan vi ikke la samfunnsutviklingen fortsette på det spor vi nå følger. Fra en kriminologs synspunkt er hovedproblemet ikke fattigdom, men rikdom. Og problemet forverres ved at rikdommen er så ulikt fordelt. Kriminalitetsvariablene er ubarmhjertige i sine budskap.

Men jeg vet det jo godt. De fleste ser det helt annerledes. De sier, vi må endre oss, så moderniseringen kan fortsette. Uten vekst stanser Norge. Men med vekst øker utvekstene, blir svaret fra noen av oss. Ja vel, så må vi altså øke straffene, sier veksttilhengerne. Og det kan vi selvfølgelig gjøre. For å komme opp på nivå med USA, kan vi mer enn tidoble fangetallet, fra 3 000 til over 35 000. I tillegg må vi sette 30 000 – 40 000 personer under tilsyn av politi eller tilsynsmuligheter utenfor fengslene. Men med slike løsninger er vi oppe i to problem. Først, vil vi like å ha et slikt samfunn? Føler vi at en slik grad av utestegning fra det vanlige representerer oss på en verdig måte? Dernest: Mitt faglige skjønn tilsier at vi med et slikt straffenivå direkte ville øke forekomsten av spesielt uønskede handlinger. Det vil skapes en kriminell kultur i landet som vi ikke har hatt maken til i moderne tid. Foreldre som hjelper sine barn til å studere ved handelshøyskoler har formodentlig to hovedforventninger: Barna skal lære noe, og de skal få venner for livet. Det er en eiendommelig tanke at fengslene ikke skulle ha samme virkning.

Vi kan ikke straffe oss tilbake til en tapt samfunnsform. Men gjennom et skifte i noen sentrale prioriteringer kan vi skape forutsetninger for at opplevde behov for straff blir mindre påtrengende.

* * *

Det finnes selvfølgelig en annen vei å gå. Noen mener vi bør gå den: Forskningsveien. Vitenskapen har jo løst så mangt et problem. Vi pleier å ha respekt for slikt her i huset. Kanskje vitenskapen kan løse problemet. Forske seg fram til hvordan straffen skal kunne få terapeutiske virkninger. Med dette for øye er et forslag allerede fremsatt: Noen presser på for å få laget et Universitetsfengsel i Norge. Her skal vi kunne finne ut hvordan fanger skal behandles.

Justiskomiteen på Stortinget har bedt om at det vurderes å opprette et Universitetsfengsel i Bergen. Det skal skje i samarbeid mellom Bergen fengsel og Universitetet i Bergen. Dette er egentlig ikke noe stort skritt bort fra det vi har på andre områder, sier en entusiastiske fengselsledelse på Vestlandet. Vi har jo allerede universitetssykehus. Universitetsfengslet skal bygges over samme mal.

”Et universitetsfengsel er tenkt å være en arena for forskning, utprøving og undervisning” sies det. Men selvfølgelig: ”Deltakelse i forskningsprosjekter må baseres på samtykke og avviker slik ikke fra det som ellers er vanlig i samfunnet.”

De må ha glemt makten. De må ha glemt at de sitter med hovednøkkelen til fangers frihet. Den samarbeidsvillige fange kan få lettere soningsforhold. Og viktigst: Hun eller han kan slippes ut før full soning er over, mens den vrangle, den som ikke vil la kropp eller sjel eller sosialt liv granske av ivrige forskere, kan komme til å sitte tiden ut. Det behøver ikke gå slik. Men det synes åpenbart at fanger vil kunne oppleve situasjonen slik.

En tid prøvde man i enkelte land ut nye legemidler på fanger. Helt OK, det var jo frivillig, sa forskerne. Etter hvert kom man til annen erkjennelse og forstod at fanger er villige til å ta enorme risikoer for å slippe pinen. Den frivillige deltakelse i denne forskning ble forbudt.

* * *

Vi står etter mitt skjønn i en alvorlig situasjon ved at så mange tunge samfunnsorgan skaper sine egne husorgan for forskning; *utredningsavdelinger*, *politihøyskolen*, og altså nå et fengselsuniversitet. Det kan bli meget lojal forskning. Men intet sted blir dette farligere enn akkurat her. Fengslene bestyrer utøvelsen av den absolutte samfunnsmyndighet. Dette betyr samtidig at det ikke er noe annet samfunnsorgan med større behov nettopp for de vaktende øyne *utenfra*.

På dette punkt føler jeg meg fullstendig sikker på at Johs Andenæs helhjertet ville erklært sin enighet.

Litteratur:

- Christie, Nils (2004) *En passende mengde kriminalitet*. Universitetsforlaget.
- Otnes, Berit (1986) *Straffedes sosiale bakgrunn 1980-81*. Rapport 86/21 Statistisk Sentralbyrå.
- Sandmoe, Erling (2001) *Voldssamfunnets undergang*. Universitetsforlaget.
- Skardhamar, Torbjørn (2003) Inmates' Social Background and Living Conditions. *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime-Prevention*, vol 4, nr. 1., s. 39-56
- Slagstad, Rune (1988) *De nasjonale Strategier*. Pax.
- Thorsen, Lotte Rustad (2004) For mye av ingenting. Hovedfagsavhandling. *Institutt for kriminologi og rettssosiologi*.

Adresse:

Institutt for kriminologi og rettssosiologi
Postboks 6706 St. Olavs plass
N-0130 Oslo
E-post: nils.christie@jus.uio.no